

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Prof. Dr. Omeljan Pritsak

Harvard Üniversitesi Ukrayna Bölümü / A.B.D.

Çeviren: Osman Karatay

Sayfa: 509-521

Giriş

il açısından bakıldığında, M.S. 4. yy.'ın son çeyreğinden başlayarak Doğu Avrupa'ya ulaşan iki büyük Türk göçebe grubu vardı: Hun-Bulgar (Peter Golden: Oğur) topluluğu ve asıl Türkler. Hun-Bulgar topluluğu Hunları (ve Asyalı selefleri Hsiung-nuları), Onogur ve Kutrigurlarla (Toqirgur) birlikte Ön-Bulgarları, İdil Bulgarlarını, Avrupalı (sahte) Avarları ve büyük ihtimalle Peçenekleri içeriyordu. Asıl Türkler Hazar hanedanı, Oğuzlar, Karakalpaklar ve Kıpçaklar idi. 10. yy'a kadar Batı Avrasya bozkırında geçer dil, o tarihten sonra yerini gerçek Türkçeye bırakan Hun-Bulgar dili idi.

Hun-Bulgar topluluğunu birleştiren ve onu asıl Türkçeden ayıran yedi özgün özelliği vereceğim:

Hun-BulgarDoğu Türk

1. 'R'leşme 'Z'leşme
2. 'L'leşme 'Ş'leşme
3. *tia > *ça > çu ta-
4. d- y-
5. şı- si-
6. -m n-
7. va-> va ö-

Örnekler: 1. ve 7. için: Hunca (Jordanes, M.S. 500 civarı) 'ver' (Özi-Dnyeper nehri) = Çuvaşça 'var' = Türkçe 'öz' aynı. İdil Bulgarcası (13-14. yy. yazıtları) 'jür' (yüz) = Çuvaşça 'şur' = Türkçe 'yüz' aynı.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

2. ve 3. için: Hsiung-nu dilinde (Wei-shu.s.a. 437) çe-şe (*ça[l] ç) 'taş'. Kûfe parası (H. 180 = M.S. 796-797) 'şas' (<*çalç) aynı = Çuvaşça 'çul' aynı = Türkçe 'taş' aynı.

4. ve 6. için: Tuna Bulgarcası (Hanlar Listesi, 679-691 civarı) 'dilom' = Türkçe 'yılan' aynı.

5. Kelime: Tuna Bulgarcası (Liste) 'şegor' = Türkçe 'sığır' aynı.

Hunlar

Doğudan gelen Hunlar, M.S. 375 civarında Don (Tanais) nehrini geçtiler, Doğu İranlı Alanların topraklarını aldılar ve Doğu Gotlarını bozguna uğratarak Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan sürdüler. Ardından Tuna'ya yöneldiler, Batı Gotlarını ezdiler ve şimdiki Macar ovasını aldılar. Avrupa'daki ilk yurtları Özü nehri boylarında iken (Jordanes 550, var, yani ver) artık sürüleriyle birlikte Panonya'ya yerleşiyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun Tuna eyaletlerine defalarca akın yaptılar (örneğin 395) ve hakimiyetlerini Orta Avrupa'daki pekçok Alman topluluk üzerine teşmil ettiler. 430 yılında

Main nehri vadisinde Alman Burgondlarla savaşıp ezdiler. En önemli yöneticileri, on yıldan fazla her iki imparatorluğun, Doğu ve Batı Roma'nın kamçısı olan Attila (443-453) idi. 435 yılındaki bir barışa göre, Hunlar Doğu Roma imparatorundan yıllık 700 libre altın alacaktı; 443'e gelindiğinde bu haraç yıllık 2.100 libre altına çıkıyordu. Hunlar savaşçı olarak bütün Avrupa'da neredeyse görülmemiş bir korku uyandırdılar. Islık çalan oklar atan yaylarıyla hedefi hiç şaşırmayan atlı okçulardı.

Fakat 451 yılında Attila, Catalaunia ovası yakınlarındaki bir savaşta Roma ve Batı Got orduları tarafından yenildi. 452 yılında Attila İtalya'yı işgal edip pekçok şehri (Aquileia, Padua, Verona, Milan vd.) yağmaladı ancak açlık ve salgın onları geri dönmeye zorladı. Ertesi yıl Attila Doğu Roma'ya saldırıyı tasarlıyordu ama aniden öldü.

Ölümünden sonra Hun Devleti parçalandı. Bir süre sonra Attila'nın en küçük oğlu İrmek eski ihtişamın kalıntıları üzerinde ileride Bulgarlar adını alacak olan halkı toparlıyordu Bu oluşum 491 yılından itibaren başlamıştır.

(Sahte) Avarlar

Avrupalı (sahte) Avarlar Orta Asyalı gerçek Avarlarla (Çince Wu-huan, <Avwar) doğrudan bağlantılı değillerdi, ama çağdaş Bizans kaynaklarının açıkça belirttiği gibi, gerçek Avarların Avrasya bozkırının halkları arasındaki itibarından faydalanmak için, özellikle saç örgü şekillerini alarak onları kasten taklit etmişlerdir. Bilhassa Bizans verilerine göre, bu sahte Avarların Hun kökenli olduğu ve bu yüzden Var-Hunni diye adlandırıldıkları da açıktır.

(Sahte) Avarlar Azak-Kuzey Kafkasya bölgesine kaçaklar olarak geldiler. Bizans kaynakları onların sayısını 20 bin (iki tümen) olarak verir ve bu genç ve dinç maceracıların komşu halkların dikkatini hemen çektiğini söyler.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Avarlar beraberlerinde getirdikleri düzen (pax) anlayışını hemen kurma çabasına giriştiler. Bir düzenin kurulması için altı mutad unsura ihtiyaçları vardı: Vergi verenler, yeni ortaklar, yeni toprak, askeri güç, taşınır mal ve erzak.

Avarlar önderlerinin (Bayan Kağan, 558-582) olağanüstü basireti sayesinde on yıl içinde bu altı isteklerine de kavuştular. Kurulacak düzenin kendileri için büyük fırsatlar doğuracağını hemen fark eden Alan birliğinin İrani tüccarlarının, daha Kuzey Kafkasya'da iken Avarlara para temin ettikleri açıktır. Bunun delili, Avarların Bizans ile ilişki kurmada Alan kralının yardımını istemeleri ve almalarıdır. Bunun ardından Tuna serhattı, Franklarla Elbe sınırı ve Baltık sahilleri de dahil, ticaret stratejisi için bütün önemli bölgeler, kaynaklarda Sırp, Hırvat, Obotrit ve Vilt gibi isimlerle geçen İrani tüccar teşekküllerinin denetimine girdi. Avarlara ortak olarak ilk katılanlar Onoğur ve Kutirgur Hunları idi. Askeri bir güç kurmak için Avarlar yerleşik devletlerden alınabilecek askeri ve idari uzmanlara ihtiyaç duydular. O zamanlar bu tür devletler, Bizans ve Frank devletleriydi. Yeni önder karizmatik Bayan, Frankları tercih etti. 562'de Frank hududuna ilk saldırısında yenildi. Ama üç yıl sonra Frank Kralı Sigibert'e karşı büyük bir zafer kazandı. Hem Bizans, hem de Frank kaynaklarındaki veriler 565 yılına gelindiğinde Bayan'ın hedeflediklerine ulaştığını göstermektedir. Sigibert ve Bayan arasındaki barışa Sigibert'in kayınbiraderi, Lombardların yeni kralı ve Gepidlerin amansız düşmanı olan ve o zamanlar Panonya'da yaşayan Alboin aracılık etti. Gepidleri ezmekteki yardımına karşılık Bayan, Alboin'den Lombardların hayvanlarının onda birini, Gepidlerden alınan ganimetin yarısını ve Gepid ülkesinde (Panonya) Avarlar için yerleşecek yer istedi ve aldı.

Bütün bunları başaran Bayan, gündemindeki son üç madde için çalışmaya koyuldu: Uzmanlar edinme ve eğitme ve de yeni tip kalıcı bir ordu kurma. Avarlar neden yeni bir orduya gereksinim duydular? Bunun cevabı dönemin stratejik sisteminde yatar. 4. ve 5. yy'lardaki çok sayıda temel değişmeyi irdeleyen Arcibald R. Lewis o dönemdeki, denizcilik tarihçileri tarafından anlaşılabilir şekilde gözden kaçırılan en önemli değişikliğin "küçük bir Yunan şehrinin, Byzantium'un (İstanbul), İmparator Constantine (330-337) tarafından başkent seçilmesinin ardından hızla büyük bir şehir konumuna yükselmesi" olduğunu vurgulamıştır. Roma esasında kara eğilimli iken, yeni ismi Constantinople olan İstanbul'un özel konumu, onun 'denizlerin sahibesi' olmasını gerektirmiştir. Bizans Devleti'nin siyasi ve iktisadi gücü denizlerde hakimiyete bağlı ve bağımlı idi. Faaliyetlerini Bizans'a yönelten göçebe bozkır güçleri, taktiklerini bu köklü değişikliğe uyarlamalıydılar. Attila ve seleflerinin taarruzlarında etkili olan atlı okçuların ani saldırıları artık yeterli değildi. Gereken şey hem suda, özellikle ırmakta, hem de karada gerilla savaşı için eğitilmiş amfibi birlikler idi.

Bayan'ın üretimi Orta ve Doğu Avrupa denizcileri oluşturuldu. Frank hududundan Alman Winidi sınıfı askeri teçhizatını zaten edinmişti. Hâlâ bir ordu için kullanılacak askerlere ihtiyacı vardı; bunu da gelecekteki Sloven, Çek, Leh ve Sorpların ataları olan yerel köylünün sistemli şekilde ele geçirilmesiyle çözdü. Onun, torunları bugün bile 'dev' manasındaki 'Avar' (obr, olbrz, vb.) ismini kullanan insanlarla işbirliği yaptığını tahmin edebiliriz. Askeri eğitmenleri tarafından kullanılan daha gelişmiş Alman geçer dilinin etkisi altındaki, Slav (Sklav) denen bu yeni güç, Slavca konuşan kitlelerin belirleyici etkisine sahipti. Bu süzme kültürün taşıyıcıları, Avar kökenli olmayan yeni askeri ve idari

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

seçkinler kendilerini aşağı sınıflardan tecrit ettiler ve Avarların felaketinden sonra da yaşayan Alman veya Doğu kökenli unvan ve rütbeleri (edlinger, casenz, jupan, szlachta, vb.) benimsediler.

Avar düzeninin çöküşünden (796 civarı) sonra pekçok takipçi devlet ve ırmakları anayol olarak kullanan büyük Slav yerleşimleri ortaya çıktı. Bu, Avrupa tarihindeki en büyük Avar mirasıdır.

Bir diğer Avar icadı üzenginin Avrupa'ya tanıtılmasıdır. Artık şövalye adını alan bir savaşçının attan düşmeden mızrağını tutup saplamasını sağlayan üzengi, Ortaçağ ordularının belkemiği olan atlı birliklerin kullanılmasını doğurmuştur. Lynn White'in (1964) gösterdiği gibi, atların temel yemi olan yulafa ihtiyaç, Batı Avrupa derebeyliğinin ve bazı araştırmacılar tarafından da eklenen, şövalye kültürünün doğuşuna sebep olmuştur.

Avrupa'daki Avarların tarihi iki kısma bölünebilir. Sınır hattı 626-630 dönemidir. İlk dönemde Avarlar Avrupa'daki hakim güç idi. Bizans İmparatoru Tiberius, yıllık 80 bin som altın haraç ödeme şartı ile Kağan'a barışı yeniletebilmiştir. Barış parası sürekli artmış, 580 yılında 100 bin som, 604'te 140 ila 150 bin som, 617'de 180 bin som ve 623'te 200 bin som olmuştur.

Avar mülkü Avrupa'nın büyük bir kısmını oluşturuyordu: Baltık denizinden Tuna'ya, Enns nehri (limes certus) boylarından doğuda Don nehrine kadar. 581'de önemli bir kent olan Sirmium'un (Srem) Avarlarca fethini, 584'te Singidunum'un (Belgrat) fethi izledi. Bizans'ın ikinci kenti Selanik bile üç defa Avar fırtınasına yakalandı (603, 612/613 ve 614/615).

Bayan'ın ikinci halefi olan en küçük oğlu, askeri bir önder olarak babasının yeteneklerini tevarüs etmemişti. İstanbul'u almaya karar verdi. Bu amaçla Avarlar ve monoxyla denilen küçük kayıklı donanmaları olan Slav denizcilerden büyük bir ordu topladı. Şahrbaraz'ın yönettiği İran ordusu da Avarlara yardım için Boğaz'ın Anadolu yakasında idi. Fakat kağan iyi bir ayarlama yapacak yetenekte değildi ve fetih teşebbüsü tam bir başarısızlıkla sona erdi. Şimdi Bulgarların kopmasıyla başlayan bir iç savaş, yönetici sülalenin değiştirilmesi ve Avar gücünün düşüşü yaşanıyordu. Avar tarihinin bu ikinci dönemi, Charlemagne'in seferiyle son buldu. Orduları Panonya'daki Avarn savunma hatlarını (hring) aşarak Avar bağımsızlığına son verdi.

Avarlardan günümüze hiçbir metin ulaşmamıştır ama çağcilleri olan bir Bizans yazarı (Theophilact Simocattes, 7. yy) onların Oğur (Hun-Bulgar) topluluğuna ait olduklarını açık şekilde söylemektedir.

Tuna Ön-Bulgarları

15-16. yy'a ait üç Doğu Slav yazmasında, Ön-Bulgar hanlarının iki listesi günümüze ulaşmıştır. Birinci liste Tuna Bulgarlarının önderi Asparukh (679-691) ile sona erer, ikincisi ise 737 yılına kadar sürer. Birinci listede iki önemli bilgi vardır: Birincisi, Bulgarların atası, Kubrat/Kurt'un takip ettiği İrnik olarak verilir; ikincisi ise Bulgar yönetici ailesinin ismi Dulo'dur. Bu isim Çin kaynaklarında Asya Hsiung-nularının hanedanının ismi olarak belirir: T'u-ko (eski telaffuzu: do-klâk > *duo-klo).

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

İrnik, Küçük Sakaeli'nde (Scythia Minor, Dobruca) yerleşmişti. Aynı zamanda 'Büyük' veya 'Eski Bulgaristan' (Magna Bulgaria) da denen bilinen ilk Ön-Bulgar devleti Kokrat (Kurt) tarafından Azak denizi ve Kuban nehri arasındaki bölgede tahminen 635 civarında kurulmuştur. Kubrat İstanbul'da yetişmiş, Avarların çöküşünün kendisine sunduğu fırsatı iyi kullanarak bağımsızlığını kazanmıştır. Onun ölümünden sonra (660 civarı) devleti Hazar etkisi sebebiyle parçalandı. Kokrat'ın en büyük oğlu Bat-Bayan eski yurttan kaldı ve Hazar egemenliğini kabul etti. Onun kardeşi Asparukh Hazarlara tabi olmak niyetinde değildi ve batıya giderek Bucak'ta yerleşti. Pliska başkent yapıldı. Bulgarlar bir süre sonra Bizans'tan haraç istediler. Özellikle Bizans ordusunu ortadan kaldıran Bulgar Hanı Krum, İmparator Nicephorus'u öldürdü ve kafatasını içki kabı yaptı (811). Ertesi yıl Trakya'yı yerle bir etti ve İstanbul'u kuşattı, fakat aniden ölümü yüzünden şehri alamadı. Krum'un oğlu Omurtag (814-831) zayıflamış Avarlardan bugünkü Doğu Macaristan ve Erdel'in (Transilvania) çoğunu koparmayı başardı. Pressian (836-852) ve 1. Boris (852-883) Bulgar topraklarını Ohrid'i ve batıda Morava vadisini içerecek şekilde güneybatıya doğru genişlettiler. Tuna Bulgarları hem Yunanca, hem de Ön-Bulgarca belgelerde Yunan alfabesi kullanmışlardır.

Papa ile bazı temaslardan sonra, 1. Boris 865 yılında Bizans Ortodoks Hıristiyanlığını benimsedi. 893'te sözde Kilise Slav dilini (Aziz Cyril ve Methodius tarafından Moravya Slavları için oluşturulan bir misyoner ağzı) Bulgar misyoner ve kutsal dili yapma kararı alındı. Bunun sonucu, 10. yy. boyunca Tuna Bulgarlarının dil olarak Slavlaşması olmuştur.

Kubanlı (Kara) Bulgarlar

Nedim diye de bilinen Arap alim Ebu'l-Farağ Muhammed b. İshak e-Warrak, H. 377 = M.S. 988'de bitirdiği ünlü eseri Kitab'ül-Fihrist'te, Abbasi Halifesi Me'mun'un edebi faaliyetlerine hasredilen bir bölüm sunar. Burada şunlar yazar: "Onun (Me'mun'un) kitapları arasında 'Burghar kralının ona (Me'mun) İslam ve Tevhid hakkındaki sorularına cevaplar' da vardı." Buradaki soru bilge halifenin neden bir Bulgar (tüm halkın) kralı ile karmaşık felsefi konularda haberleşme ihtiyacı duyduğudur. Bu özellikle ilginçtir, çünkü Mu'tezileler Müslüman bilginler arasında Yunan felsefesinin ayırım ve usullerini kendi dinbilim sistemlerine genişletecek şekilde ilk kullananlar arasındadır.

Nedim'in Burghar/Bulgarları kimlerdi? Bunlar kesinlikle Müslüman olmayan Tuna Bulgarları veya 900 civarında İslam'ı benimseyen İdil Bulgarları değildi. Yöneticileri 8. yy'da İslam'ı kabul etmiş olabilecek olan Bulgarlar, aynı zamanda Kara Bulgaristan da ('kara' büyük manasında) denilen Büyük Bulgaristan'daki sözde 'Kara Bulgarlar' idi. Bölgeleri bir zamanlar bir Hellen öğrenim merkezi olan Bosporus Krallığı'na aitti. Constantine Porphyrogenitus Kara Bulgarları tanınıyordu. Bunlar 944'teki Rus-Bizans anlaşmasında da zikredilir. Maalesef, Kuban Bulgarlarından günümüze hiçbir metin kalmamıştır.

İdil Bulgarları

Ön-Bulgarların İdil-Çulman (Kama) bölgesine ne zaman ve hangi şartlarda göçtüklerini bilmiyoruz. Son zamanlarda Istvan Zimonyi, bunun 8. yy. ortalarından önce olamayacağı sonucuna

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

vardı. 900 yılı civarında İdil Bulgar Hanı Şilkoğlu Almuş İslam'ı kabul etti ve Gaffar bin Abdullah adını aldı. Halife Muktedir Billah, heyetin önderlerinden biri olan İbni Fazlan'ın bahsettiği bir elçilik heyeti gönderdi. O zamanlar Bulgarlar Hazarların kağanına bağlı idiler. Hazarların çöküşünden sonra, Moğol istilasına kadar bağımsız kaldılar. Orta Asyalı Samaniler ve daha sonra Harzemşahlar devletleri ile ilişkilerini korudular. İdil Bulgarları uluslararası tüccarlar olarak bilinirdi. Şehirleri vardı; İslami para ve ağırlık nizamını benimsemişlerdi ve kürk ticareti ile uğraşıyorlardı. Üç dildeki yazmalar için Arap abecesi kullanıyorlardı: Arapça, Ön-Bulgarca ve Türkçe. İdil Bulgarlarının kendi eserleri günümüze ulaşmamıştır.

Bütün Bulgarların 'Saklap' (Slav) denilen kalıcı orduları vardı. Bu tür askeri birliklerin Bulgarların icadı olduğu anlaşılıyor.

Peçenekler

Bizans'ın bilge imparatoru Constantine Porphyrogenitus'a (948-952 civarı) göre, üç önder kabile birliğini içeren Peçeneklerin yönetici tabakasının gerçek adı Kangar idi. Araştırmacılar bu ismi Toharca *kank-(taş) kelimesine bağlıyorlar. Kangarlar aslında 'taş şehri' Taşkent ve çevresinin yöneticileri idiler. Bunlar şehir sakinleri ve tüccardı ve Türküt-Türklerle ittifaka girerek siyasi isim olarak 'Peçenek'i (*Bacanak) aldılar. Bunlar M.S. 732 yılındaki Kültigin (Köl-tigin) yazıtında da 'Kangaras' olarak karşımıza çıkan yerel isimleri ile biliniyorlardı.

Yukarda geçtiği gibi, Peçenek/Kangarlar eski merkezleri Taşkent'in bulunduğu Aral denizi ile Sir Derya'nın orta boyları arasındaki alanda ortaya çıktılar. Bunlar başlangıçta, bozkırın efendileri Doğu Türkleri ile yakın ilişkilerini koruyan, kıtasal ticaret ağındaki aracılardı. 744'te Moğolistan'daki (Gök) Türk Devleti çöktü ve bozkırda hakimiyet Uygurlara geçti. Bunların işbirlikçileri Karluklar Oğuz boy birliğini (sonradan Kiev yazmalarında Torki olarak bilinenler), itaatsizliklerine ceza olarak, Kuzeybatı Moğolistan'daki yurtlarından zorla sürdüler. Oğuzlar Aral gölü ve Sir Derya'nın aşağı boylarına yerleşerek Peçeneklerle komşu oldular. Bu durum, Peçenek tarihinin gelecekteki akışını belirledi.

Yeni gelen Oğuzlar bir süre sonra, o zamanlar Peçeneklerin elinde olan, Orta Asya'yı İdil Bulgaristanı, Hazarlar ve Orta Avrupa'ya bağlayan ticaret yolunun denetimini almaya can atmaya başladılar. Yol yüzünden iki halk arasında çatışma çıktı. 9. yy'ın ilk yarısında Oğuzların Karluk ve Kimekleri de içeren bir ittifakı, Aral gölü yakınlarındaki bir savaşta Peçenekleri ve müttefiklerini (Cepni, Başkurt ve Navkarda) yendi. Yenilgiyle Peçenekler özyurtlarından sürüldüler ve yeni bir yurt aramak zorunda kaldılar. Constantine Porphyrogenitus'a göre, Ural-Emba ile İdil arasındaki bölgeye yerleştiler.

Bozkırdaki uygulamada sıkça rastlanan bir şekilde, Peçeneklerin bir kısmı kendi topraklarında kaldı ve muzaffer Oğuzların birliğine katıldı. 1060'larda, Oğuz birliğini Kınık (Selçuk) boyu yönetirken, Oğuz Peçenekleri 22 Oğuz boyundan oluşan düzende 19. sırada idiler.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Bozkıra yeniden yerleşmeleri Peçenekleri, temelleri ticarete ek olarak hayvancılık ve savaş sanatları olan göçebe yaşama alışmaya zorladı. Yerleşik Toharca dilini de bir Altay dili ile değiştirdiler.

Yeni yurtlarında Peçenekler Hazarların komşusu oldular. 8. yy. İslam belgelerinde doğrulandığı üzere, yıldan yıla Hazarlar ve onların bağılısı Burtaslarla savaştılar. 890 civarında Hazarlar ve Oğuzlar Peçenekleri tamamen bitirmeye karar verdiler. İki taraftan saldırıya uğrayan Peçenekler dağıldı ve topraklarını terk ettiler. İkinci yurtları da böylece Oğuzlarca işgal edildi.

Ancak Peçenekler Hazar topraklarına yöneldi ve bir Türk boyu olan Kabarların yönetiminde, Lebedya'da Hazarların hizmetinde bulunan geleceğin Macarlarını yendiler. Macarları iki kısımdan, Sivers'kiy Donets havzası ('Hudud'ül-A'lam'ın 'Türk Peçenekleri, 982) ve şimdiki Kuban bölgesinden (aynı kaynaktaki Hazar Peçenekleri) oluşan Lebedya'dan kovdular. Peçeneklerin bundan sonra Donets nehrini Frank Devleti'ne bağlayan ticaret yolunun yönetimini aldıklarını kestirebiliriz, çünkü onlar hakkındaki bilgiler 889 civarında hemen Karolenj tarihçiliğine (Lotharingalı Papaz Regino, 915) girmeyi başarmıştır.

Artık Onoğur boyunca yönetilen yenilmiş Macarlar, önce 'Etelközü'ne (iki ırmak arası, yani içinden beş büyük ırmağın, Özü (Dnyeper), Aksu (Boh, Bug), Turla (Dniester), Prut ve Seret'in aktığı, Ukrayna'nın güneybatı kanadına kaçtılar. Üç yıl sonra Peçenekler tekrar ilerledi ve Tuna Bulgar Çarı Simeon'un müttefikleri olarak Macarları daha batıya gitmeye zorladılar. Peçenekler böylece 150 yıldan fazla hakim olacakları, şimdiki Ukrayna'nın güney kısmına sahip oldular. Onların topraklarının yaklaşık sınırları doğuda Don ve batıda Tuna nehri idi.

Peçeneklerin Ukrayna bölgesindeki devleti iki kanattan oluşuyordu: Yüksek derecedeki sağ ve düşük derecedeki sol kanat. Sağ veya batı kanadın yüksek dereceli olduğu gerçeğini Peçenek mezarlarının batıya yönelişi ve Constantine Porphyrogenitus'un devletin eyaletlerinin (boylarının değil) isimlerini listelediği sıra ispat eder. Her iki kanat dörder eyaletten oluşuyordu. Bunların her biri beş bölgeye ayrılıyordu. Yani bütün devlet toplam 40 bölgeden oluşuyordu. Eyaletler arasında erkdim (hierarchy) vardı. Yönetici tabaka olan Kangarlar en yüksek dereceli eyalette, ilk sağ ile ilk ve ikinci sol kanatta yaşıyorlardı. Bölgelerin oluşması muhtemelen belli bir bölgenin 10 bin atlı askerden oluşan bir birlik sağlama imkanına göre idi (Bkz: Bizans yazarı Joannes Scylitzes'in -ölümü 1092- verileri).

Doğu Avrupa'daki Peçeneklerin yönetimi bir askeri demokrasi olarak nitelenebilir. Büyük önemdeki tüm konular bir genel kurulda (kurultay) kararlaştırılıyordu. Bizans kaynakları (Joannes Scylitzes), olduğu yerde seçilen temsilcilerden oluşan bu kurulu t̃ k̃menton (Latince conventus) tabiriyle tanımlar. Misyoner Querfurtlu Bruno'nun bir mektubuna göre (1007 civarı) bir kurultay toplamak yalnızca bir hafta alıyordu. Bu, Peçeneklerin çok fazla hareketliliğinin delilidir.

Gesta Hungarorum'un (1200 civarı) adı bilinmeyen yazarı, kaynakları arasında, 10. yy'da Peçeneklerin yönetici boyunun isminin Thonuzoba olduğunu buldu. Bu tabir, ünlü karizmatik Sasani kabilesi 'Domuz Ailesi'nin isminin Türkçeye tercümesiyle açıklanabilir: Tonghuz (domuz) ve oba.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Peçeneklerde görevler, iyi bilinen göçebe sistemi yanal tevarüse dayalı olarak kalıtsal idi. Maalesef elimizdeki kaynaklar Peçeneklerde ne kadar merkezi görev olduğunu ve de isim ve işlevlerinin ne olduğunu açıklamazlar. Constantine Porphyrogenitus yabancı bir aileden kimsenin onların arasına girip yönetici olamayacağını vurgular.

Arkeolojik veriler, Ros' nehri civarında büyük bir Peçenek yoğunlaşması olduğunu gösteriyor. Herhalde Querfurtlu Bruno'nun (1007) Kiev Rus Devleti'nin sınırlarından itibaren yaya dört günlük yoldan sonra ulaştığı 'Çadırlar Kenti' burada idi. Kurultayın toplanma yeri de muhtemelen burada bulunuyordu.

Peçenekler başta Bizans İmparatorluğu ve Kiev Rusyası olmak üzere, komşularıyla diplomatik ve ticari ilişkileri korudular. Bağlantılar ya Kırım şehri Chersones (Korsun), ya da Turla ve Özü nehirlerinin haliçleri arasındaki sahil üzerinden kuruluyordu. Peçenekler ve Kiev Rusları arasında, rehine değişimi yoluyla bir çeşit anlaşmaları temin sistemi vardı.

Peçeneklerin muhtemelen herbiri 10 bin kişilik 40 tümenlik, toplamda 400 bin kişiye ulaşan büyük bir atlı savaşçılar ordusu vardı. Bunlar özellikle arabalardan kurulmuş istihkamlardan savaşmaları ile ünlenmişti. Dönüşüm geçirmeden önce, en iyi 'Merkantilist iktisadın ilk safhası' olarak nitelendirilebilecek bir çeşit Orta Asya ve Türkistan şehirleri birliği kuran Peçenekler, yeni Doğu Avrupa yaşam alanına yerleştikten sonra şehirli köklerini terkettiler. Constantine Porphyrogenitus, onların yönetimindeki, bir zamanlar Doğu İranlıların olan boşalmış şehirlerin varlığını vurgular.

Göçebe devletin askeri karakterinden dolayı, Peçenek düzeni hemen hemen kaçınılmaz olarak 'komuta ekonomisinin' özgünlüklerini benimsemişti. Fakat oldukça liberal bir iktisat siyaseti izlediler. Doğu Avrupa'daki Peçeneklerin iktisadı hayvancılık (davar, sığır, at) ve ticarete dayalıydı. 10. yy'da başlıca ticari ortakları, onların sığır, davar ve atlarını satın alan Ruslar ve deri ve balmumu alan Bizans'ın Chersones (Kırım) eyaleti idi. Peçenekler aynı zamanda Asya ile ticaretin aracıları ve ticaret yollarında güvenliğin bekçileri olarak da bilinirlerdi. Hizmetleri karşılığında komşularından değerli eşyalar, mesela Korsunlulardan erguvani kumaş parçaları, kurdele, ipek, altın, diba, biber, kızıl veya Fars kösesi alırlardı (Constantine Porphyrogenitus).

Peçenekler "özgür, yani bağımsızdı ve parasız hiçbir hizmet yapmıyorlardı." Müslüman yazarların da (örneğin Bekri, 1094) doğruladığı üzere, kölelik Peçeneklerde uygulanmıyordu. Savaş esirlerine ya eve dönme, ya da Peçenek kızları ile evlenerek hukuken Peçenek topluluğunun üyesi olma seçenekleri veriliyordu.

Orta Asya'nın diğer birçok halkı gibi, Peçenekler de bütün evrensel dinlere, Hıristiyanlık, Budacılık, Manicilik ve İslam'a ilgi duydular. Aralarında bir çeşit Maniciliğin özellikle yaygın olduğuna dair deliller vardır. Kiev hakimi Büyük Volodimer'in yardım ettiği Querfurtlu Bruno'nun (1007) misyonu çok az başarı kazanmıştı. Ancak Bekri'ye göre, Müslüman tebliğciler H. 400 (M. 1009-1010) civarında Peçeneklerin önemli bir kısmını İslam'a çevirmeyi başarmışlardır.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Komşu devletler arasında hakim rolünü koruyabilmek için, Peçenekler zaman zaman Bizans (914, 968, 972), Rusya (944) ve diğer devletlerle ittifaka girmiştir. Bu tür ittifaklar genellikle ad hoc temelde yapılı ve çoğunlukla önceki bir müttefike karşı olurdu. Rusya'da ilk kez, Svyatoslav'ın Bulgaristan seferi sırasında göründüler. 972 yılında Özü'nün ivintilerinde yapılan savaşta Peçenek önder Kuria (Küre) Svyatoslav'ın ordusunu bozguna uğrattı. Svyatoslav öldürüldü ve Peçenek önder, eski bozkır geleneğine göre, "Svyatoslav'ın kafasını aldı ve kafatasından kase yaptı, bir metalle kapladı ve ondan içti" (Kiev Ana Vakayinamesi).

Peçeneklerin Ruslara saldırıları Volodimer'in yönetimi sırasında başladı. 988 ve 992'de Pereyaslav'a, 996'de Vasy'l'kiv'e ve 997'de Bilhorod'a saldırdılar. Peçeneklerle savaşmak için Volodimer onların daimi düşmanı Oğuzları (Torki) ayarladı. 988'de Volodimer Stuhna boyunca ve sol kanatta Desna, Oster, Trubej ve Sula nehirleri boyunca istihkamlar kurmaya başladı. Torkların (daha sonra, aşağıda görüleceği gibi Karakalpak olarak bilindiler) bu istihkamlar boyunca askeri garnizonların sakinleri olarak celbedilmesi o zamanlarda başladı.

Ruslara Peçenek tehdidi, Peçeneklerin Kiev'in hemen dışındaki savaşta Yaroslav tarafından perişan edildikleri yıl olan 1036'dan sonra ortadan kalktı. Zaferine kısmen dini bir şükran olarak, Yaroslav savaş alanında St. Sophia katedralini yaptırdı.

1040'ların başlarında Peçenekler, Kıpçaklar tarafından batıya göçe zorlanan Oğuzların (Torki) baskısını hissetmeye başladılar. 1050-1060'larda Peçenekler Özü'nün sol tarafından, ve sonra da sağ tarafından tamamen sürüldüler. Başta müttefik olarak yerleştirildikleri Bulgaristan olmak üzere, Tuna'yı geçip Bizans İmparatorluğu topraklarına doğru toptan göçe başladılar. 1050'de Edirne'ye varmışlardı. Fakat bir süre sonra aralarında bir Bizans karşıtı eğilim hakim oldu ve Selçuklularla ittifaka girdiler. Bizanslılar, 1091 yılında (29 Nisan) Alexius Comnenus'a Peçenekleri tamamen ezmede yardım eden Kumanların beklenmedik gelişi sayesinde kurtuldular. 1122'deki ikinci bir yenilgiden sonra, Bulgar ve Kumanlar arasına dağılan Peçeneklerin bağımsız bir topluluk olması son buldu. Yaklaşık aynı zamanlarda, Macaristan'da önemli Peçenek yerleşimleri kuruluyordu.

10-11. yy'lardaki Peçenek Devleti milliyet ve din bakımından tek tür değildi. İşin başında bir çeşit Toharca konuştukları anlaşılıyor. İlk binyılın sonlarına doğru, Biruni'ye (1025 civarı) göre içlerinden bazıları Doğu İran (As) dili konuşuyordu. Constantine Porphyrogenitus'un verdiği eyaletlerinin isimleri, örneğin 'Yavdiertim' (Parlak-atlı-Erdem), 'Küerçi Çur' (Mavimsi-atlı-çur), 'Boru Tolmaç' (Boz-atlı-çevirmen) açıkça Türkçedir. Kaşgarlı (1070) ve 10. yy. Arap coğrafyacıları Peçenek dilini Ön-Bulgarcaya bağlarlar. Hiçbir Peçenek dilinde hiçbir metin günümüze ulaşmamıştır.

Oğuzlar (Torki), Berendeler ve Karakalpaklar

985'te Kiev hakimi Büyük Volodimer, İdil Bulgarlarına karşı bir sefer yapmak için Torkları kiraladı. Torklar veya bizans kaynaklarındaki Uz-oi (Oğuz) o zamanlar hala Sir Derya'daki yurtlarında idiler ve henüz İdil nehrini geçmemişlerdi.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Kiev vakayinameleri onların ismini iki şekilde kaydeder. Eski biçimde ilk hecede sözde geri jer (+) vardır: T+rk-. Bu, türkçe hece seslisi 'ü'nün asıl eski Ukrayince gösterimi idi. Doğu Slavca (ve Eski Ukrayince) /+/ zamanla 'o'ya dönüştü ve Tork biçiminin doğuşuna yol açtı.

Torklar Oğuz (Türkmen) dil topluluğuna aittiler ama Rusların önceki müttefiki olan bu halk iç kargaşanın (Selçukluların yükselişi) ve Kıpçakların (Kuman, Polovtsı) Avrasya bozkırlarında hakimiyetine yol açacak kavimler göçünün zincirleme tepkimesinin baskısıyla yurtlarını bırakmak zorunda kaldılar. 1054 kışında Torkların ilk birlikleri Pereyaslav yakınlarında görüldü ama Knez Vsevolod onları yendi. 1060'ta Rusların dört büyük knezi büyük bir ordu topladı, at ve gemilerle Torkların üzerine gitti ve onları yendiler. Bu zafer Ruslara yönelik Tork tehdidinin sona erdiğini haber veriyordu. Önceki Peçenekler gibi, önemli sayıda Tork Tuna'yı geçti ve Bizans yetkililerince Makedonya'ya yerleştirildi. Bizans kaynakları sayılarını 600 bine çıkarıyor ama Torkların tamamı bu göçte yer almadı. Bazıları bozkırın yeni efendileri Kıpçaklarla birlikte yaşamaya devam ederken, bazıları da Rus knezlerinin hizmetine girdi.

O dönemde göçebelerin paralı asker olarak alınması açık bir ihtiyaçtan kaynaklanıyordu ve Bizans, Macaristan, İdil ve Tuna Bulgarları ve Ruslar tarafından bu yönetime sıkça başvuruluyordu. Bu paralı askerler belirlenen bölgelere, genellikle yöneticilerin meskenlerinin ve iktisadi merkezlerin (Eski Rus kaynaklarında İzn) civarına ve/ya sınırlara yerleştiriliyorlardı. Usta süvariler olarak Rus knezlerine ihtiyaç duydukları şeyi, hafif ve kolay hareket eden bir kalıcı orduyu sağlamışlardır. Knezlerin göçebe bağlıları ile ilişkileri yarı feodal tabiatında idi. Kiev vakayinamesinden aşağıdaki metin, Berendelerin (Torkların bir kolu: q.v.i.) dört öndegelen yöneticisinin kendi rollerini nasıl gördüklerini ve 1159'da Knez M.S. tislav Izyaslaviç'e, Kiev'i almak için Izyaslav Davidoviç'e karşı yardım etmeden önce hangi şartları ileri sürdüklerini göstermektedir: "Onlar dediler ki, ey knez, bizler sana karşı hem iyi, hem kötüyüz. Eğer sen bize Baban (Izyaslav M.S. tislaviç, 1146-1154) gibi tutkun olursan ve herbirimize daha iyi (yani daha karlı) birer şehir verirsen, biz de Izyaslav'ı (Davidoviç) terk ederiz. Bu sözlerden hoşlanan M.S. tislav, hemen o gece onlara Olbyr Şeroşeviç'i gönderdi ve onlara tüm istediklerini bağışladı; Olbyr da onlara knez adına yemin etti."

11. yy. sonunda bütün önemli Rus knezliklerinin hizmetinde Torklar vardı. Onlar da karşılığında efendilerine sadakatle hizmet ederlerdi.

Rusya'daki ana Tork yerleşim alanı Kiev'in güneyindeki Ros nehri boyunca uzanan sınır, yani Porossiya idi. Onların merkezi olan Torçesk kenti burada bulunuyordu. Rusya'da Torkların son anılması 1235 yılındadır.

Torkların, gerçek Torklardan sayısal olarak daha iyi temsil edilen kolu Berendelerdir. Rus vakayinameleri Tork birliklerinin sayısını 600 (1160 yılında) ve 6.000 (1185) olarak belirtirken, Berendelerin sayısı 1.500 (1172), 2.100 (1183) ve 30 bin (1138) olarak kaydedilir. Berendeler Rus vakayinamelerinde 1097-1185 yılları arasında görülür.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Sadece Rusya değil, Macaristan ve Romanya'da da geçen Berende isminin kökünü bulmak için çok gayret gösterilmiştir. Peter B. Golden, L. Rasonyi'nin teklifini, yani -ber'den (vermek) ber-in-di (verilen) fiil türevini kabul eder. Ancak bu açıklamaya ciddi itirazlar yapılabilir. a) Ber-in şekli çok nadirdir ve özel isimlerde kullanılmaz; b) İsmi ikinci seslisi 'i' değil, 'e'dir, yani isim berin -değil beren- olarak anılır; c) 'Beren' biçimi, isim yapma ekleri ile ve yalın olarak Macarca belgelerde geçen pekçok şekilde görüldüğü gibi, fiil değil isim köklüdür: Bereny, Beren-d, Beren-ç, vb.

Kiev Vakayinamesi'ndeki Igor Olgoviç'in ölümü bahsi, 1146'da Kiev'in hizmetindeki göçebelerin Knez Igor'dan memnun kalmadıklarını ve bağlılıklarını Izyaslav M.S. tislaviç'e naklettiklerini söyler. Hypatia yazması bu göçebeleri Karakalpaklar (Çernie Klobuki) olarak gösterir, ama Laurent metninde bunlara 'bazı Peren'leev' denir. Her ikisinin de Laurent metnine yakın olduğu Radziwill ve Akademi nüshalarında 'bazı Berendeev' sözü vardır. Yani daha genel Berende-yerine Laurent vakayinamesi 'Peren'le- biçimini ortaya atar.

Baştaki 'b'nin b-r (>p-r) sıralamasında ara sıra değişimi hemen bütün Türk dillerinde iyi bilinen bir olgudur (Örn. 'barmak'tan Osmanlıca 'parmak'). 'Peren', çağdaş Kazakça gibi, damak ilişkisi olan bir dil topluluğunda Türkçe 'beren' kelimesini doğru olarak nakleder, yani beren = (b'er'en'). 'Peren-li' şekli de 'Beren-di'deki 'di'nin, iyelik bildiren/li/<*lig? isimden isim yapma ekinin bir allofonu olduğunu gösterir. Sonuçta bu, ekin anlautundaki 'l'nin/l, d, l/allofonları ile 'L' haline geldiği bir Türk dili olmalı. Yaşayan Türk dilleri arasında bu değişim Kazakça, Kırgızca ve Altaycada sık görülür. Bu dillerde/d/allofonu nazallardan/m, n, l/sonra sık duyulur (ve sadece Kazakçada/w/<*/g/sesinden sonra da).

Birisi boy ismi (Kırg. Beş-Beren) diğeri de şahıs ismi (Bereney: Beren+hitap eki-ay) olmak üzere, bütün Türk dilleri içinde sadece Kazakça ve Kırgızca, apellatif olarak bu kelimeyi korumuştur. Kelimenin anlamı en iyi şekilde Kırgızcada korunmuştur: a) Altın kartalın en iyi türlerinden biri, b) güçlü, kuvvetli, savaşçı, kahraman, (destek hizmeti gören) delikanlı. Kazakçada bunun anlamı daha farklılaşmıştır: a) en sert çelik, b) en iyi kadife, c) (mecz.) bilge, ünlü.

Beren kelimesinin özgün anlamının 'altın kartal' olduğuna şüphe yoktur. Türk kişi adlarında vahşi kuş ve hayvanların isimleri, eski totem inancı kökenli olarak önemli yer tutar. Önerilen köken çok cesurca olabilir, çünkü 'l'nin 'L'ye dönüşümü sadece çağdaş dillerde kaydedilmiştir. Ama Berendi < berenli tabiri mücerret bir olay değildir. Rus vakayinamelerindeki veriler en azından iki benzer biçimi içerirler: a) Byanduk = ban-dü-k (+lig+küçültücü -k) 'benli', Volodimer Monomach'ın bir sayfasının ismi (1085 civarı); b) İt-ogdi, bir Kıpçak oymağı olan İt-oğlu isminin diğeri bir biçimi. Her iki biçim de Hypatia vakayinamesinde görülür. İt-ogdi biçiminde Kazakçadaki 'g'den sonra 'l'nin 'L'ye değişimi görülür. Bu yüzden, Berendi kelimesinin açılımı 'beren'+ 'li' (bir ongun olarak) 'altın kartallı' şeklinde yapılmalıdır.

Rusya'daki bütün Türk paralı askerler için genel tabir 'Çernye Klobouci' (Karakalpaklar) idi. Buradaki 'klobouk' Türkçe asıllı görünmektedir. P. Golden'in "İsimleri, Kara Kalpaklar, gerçek veya

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

mecazi olsun, Kiev knezlerine bağlanmalarının simgesi idi" açıklaması kabul edilebilir. Bunlar Rus vakayinamelerinde 1146-1202 yılları arasında görülürler.

1974 yılına kadar Kiev'deki St. Sophia katedralinde bulunmuş 292 adet Ortaçağ ve Erken Yeniçağ grafiti içinde, bu yazmaları yayınlayan Serhiy Vysoc'kıy'ın 'güzel bir muamma' diye tanımladığı olağandışı bir metin vardır (153 numarada). Bu grafit, birinci kattaki dış galerinin güneyinde bulunmuştu ve St. Onuphrius fresklerine kazınmış çok sayıda grafitten biri idi. 1073'teki Izbornik Svyatoslava ve 1092'deki Başmelek Gospel yazmaları gibi, 11. yy'a ait belli metinlerin kalıntısı olan bir çift satırlı tarzda yazılmıştı. Birincisi hiç okunamayan dört satırdan oluşuyordu. Çeviriyazı ile şöyle okunmaktadır:

1. M[C] ...f...
2. TÄT+KJUy+ POPIN B=LOV=ñ+S+
3. KYJ • BÄKÄCUASIIIVAN+ 1JURABYBO
4. ñUE ÄL+TI ÄL+TI ÄL+BÄBU •

Bu kısa metin sekiz Türkçe kelime ve/ya cümleyi içerir. Birisi (Hıristiyan) dini anlam taşıırken, diğeri iletinin ana fikrini oluşturduğu için, Slavca ve Türkçe unsurların dağılımı kaydeder. Dil Oğuz Türkçesidir. Bazı özel ifadeler sırayladır. Bu yüzden, çeviriyazıda 'A' olarak alınan Slav harfinin iki ses işlevi vardır, /a/ve/ö/, 'f' ise 'ü'dür. İki kişi öldüğü için 'öldü' kelimesi tekrarlanıyor. 'Kk' veya 'rr' deki gibi tekrarlamalardan kaçınmak için, ünsüzler hem bir kelimenin son ünsüzünün, hem de ardından başlayan kelimenin başlangıcının yerini almaktadır.

Metin ve çift dilli yazmanın çevirisi şöyledir (Türkçe kelimeler italik):

Tatük (k) üç popin belovejskıy Tatük Küç, Bela Veja'nın başrahibi (popin)

Bökä ç'o'asi Ivan çor (ra) bı ve Böka'nin oğlu Ivan, mütevazi adam

Bojiye (Mecz.) Tanrı'nın hizmetçileri

Ölti, ölti Öldü (ve) öldü (yani ikisi de öldü)

Alba bu Bu (onların) saygıdeğer hatırasına

Tatük Küç ve Böka'nin oğlu Ivan Çor, açıkça Kiev knezlerine hizmet eden ve hatta Hıristiyan olan Karakalpakların üst tabakasından idi. Benim varsayımına göre, hükümdarları tek başına bütün Rus ülkesini yöneten Vsevolod Yaroslaviç (1078-1093) idi. Bu, Çernihiv Knezliği'ne bağlı Bela Veja'dan üst düzey rahiplerin Kiev'in yenilenmiş St. Sophia katedralinin duvarlarındaki grafitlere dahil olmasını açıklayabilir.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Üst düzey rahip Tatük Küç ve yüksek askeri komutan (çor) Ivan'ın kardeş olmaları mümkündür. Bunlar aynı zamanda (belki 1085) öldürülmüş görünüyor ve Ivan'ın oğlu (üst düzey rahipler evlenemezlerdi) onların anısına yazıyı kazımış olmalıdır. Onun da bir rahip olması mümkündür: St. Sophia'ya bağlı birisi olarak, bu yazmayı kendisi bir ustaya yaptırmış olabilir.

Kiev'deki St. Sophia katedralinde bulunan 153 no'lu grafit, Kiev Rusyası'ndaki Karakalpakları onurlandırmak için bilinen tek yazma olması hasebiyle, Doğu Avrupa tarihi bakımından öneme sahiptir. Bunun Türk dilbilimi ve kültür tarihi için önemi ise özgün çift-dilliliğinde, Türk-Slav karakterinde yatar.

1146'dan sonra, Kiev Rus Devleti'nin sona erişine kadar (1240) Karakalpaklar Romalı prateryanların rolünü oynadılar. Kiev knezlerinin atanmasında belirleyici rolleri vardı. Son kez zikredildiği, Reşidüddin'in Kiev'in Moğollarca fethini anlatımında (1240) Kiev Rusyası 'Orusların ülkesi' diye geçerken, Karakalpak halkı 'kavm-i külah-ı siyahan' olarak geçer.

Hazarlar

Kuzey Kafkasya'da bulunan geçitlerden en önemli ikisi Daryal (Alan veya Hazar) kapısı ile Derbent (Çor, Bab'ül-Ebvab) kapısıdır. Burası Avrasyalı 'barbarlara' karşı Büyük Çin Seddi veya bir 'hudut' rolü oynamıştır. Kafkaslar'daki yerleşik güç İran (Arsak ve Sasani) idi; 7. yy'ın ikinci yarısında yerini Araplara bıraktı. Sasani (ondan sonra da İslam halifeliği) hududu boyunca Kuzey Kafkasya'da aynı 'barbar' kabilelerin, yani Hunların (Hsiung-nu), Sabirler (Hsien-pi), Kay-lan (Hsi) ve başkalarının aynı örgütlenmelerinin olduğunu keşfetmek oldukça heyecan vericidir. Bunların arasında öncü role Gerçek Avarlar (Ahwarlar, yani Wu-huan) sahipti.

Kafkaslar aynı zamanda, zamanla Bizans'ın da dahil olacağı Roma ile İran arasında hakimiyet mücadelesi arenasıydı. İstanbul İmparatoru Heraklius (610-641), imparator olmasından itibaren sürekli Fars tehlikesi ile yüzyüze geldi. Sasani 2. Hüsrev Perviz'in (589-628) orduları Filistin, Suriye, Mısır ve Anadolu'yu istila etmişti. 615'te Boğaz kıyılarına ulaştılar; Heraklius Afrika'daki Kartaca'ya kaçmayı bile düşünüyordu. Bu acıklı durumda umutsuzca Sasanilere karşı bir müttefik arıyordu. Bu önder şüphesiz, 615 yılında Çin İmparatoru Yang-ti'yi ezen Göktürklerin büyük kağanı Shih-pi (609-619) idi. Kudüs'ün 614'teki düşüşü haberinin çağdaş Gürcü nüshası (Pandektes), Heraklius'un bu öngörüler içinde yardım istemek için Göktürk kağanına elçi gönderdiğini açıkça ifade eder. Shih-pi Bizans elçisini iyi karşıladı ve işbirliği yaptı. Heraklius bundan sonra Türk topraklarına (yani Kuzey Kafkaslar) yöneldi.

Farslara karşı Göktürk-Bizans ittifakı, 626 yılında Shih-pi'nin halefi, Batı Kağanı Tung Yabgu'nun en küçük oğlu olan şad ünvanlı yeğenini batıya gönderen büyük kağan Hsieh-li ile de yenilendi. Tung Yabgu 628'de Kuzey Kafkasya'ya geldi ve İranlıları yendikten sonra geri de şad olan oğlunu bırakıp Orta Asya'ya döndü. Orta Asya'daki iç kargaşadan dolayı şad burada rahat etti. 630 yılında Çin tang sülalesi Doğu Göktürklerini yendi, 659'da ise batıdakilerin sonu geldi. Şad, kaynaklarda Hazar kağanları olarak geçen kağanlar sülalesinin kurucusu oldu.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Temelinde Hazar budunadı olduğu farzedilerek, Hazar Kağanlığı'nın kökeni sorununu çözmek için çok gayret gösterildi. İsmi pek çok açıklaması önerildi ama hiçbiri ikna edici değildir. 650 yılı civarında Hazarlar bir milli topluluk olarak artık bulunmuyorlardı. Hazar sadece, Hohenzollernlerin eline geçtikten sonraki Prusya ile karşılaştırılabilecek bir coğrafi terim idi. Bugün Kuzey Kafkasya'da çok sayıda milli topluluk yaşar: Hun, Bulgar, Türk, Ön-Moğol, Kafkas vb. Bu alan ilk önce Göktürk hanedanının önderince birleştirildi: O, 1701'de Prusya kralı olan Brandunburg elektoru 3. Frederick Hohenzollernin yaptığı gibi, Hazar isimli bölgenin kağanı oldu.

Hazar tarihinin Doğu Avrupa tarihçisi için özel bir önemi vardır. Hazarlar, oradaki hemen hemen ilk yerleşik medeniyet idi. Birçok özellikleri, düşüşünden sonra halefleri, Kiev Rusları tarafından alınmıştır.

Hazar tarihi üç döneme bölünebilir: 1) 650-737, 2) 737-840 ve 3) 840-965. Tarihinin ilk yüz yılı esasında, İran'a giden ticaret yollarının denetimi ve Azerbaycan için Araplarla kıyasıya bir mücadeleden ibarettir. Kırım'daki Bizans mülkü Cherson'a sık sık göz dikmelerine rağmen, genellikle Bizans ile müttefik idiler. İlk dönemde Hazarların başkenti Dağıstan'da bulunan 'Belencer' (aslında Baran-gar), '-ordunun-sağ kanadı' idi. Hazar-Arap savaşları Hazarların yenilgisi ve Araplarla barışı ile son buldu.

Bu süre içinde Hazar Barışı'nın (Pax Hazar) dikkati kuzeye, sonradan Ukrayna ve Güney Rusya olan yerlerdeki kabilelerin yönetim altına alınmasına ve Frank, Arap ve Hazar-Aral bölgesiyle Hazar ticari bağlantılarının genişletilmesine kaydı. Hazar Devleti için Frank Yahudi tüccarlarla ticaretin özel bir önemi vardı. 8. yy'ın ikinci ve 9. yy'ın ilk yarısında bunlar hakim kıtalararası ticaret gücü idi. Rhone (Latince Rhodanus, buradan onların Arapça adı Radhaniye) nehrinin ağzında bulunan Frank limanlarından Kuzey Afrika, Bizans ve Hazar'a, aynı zamanda Arap topraklarına, İran, Hindistan, Orta Asya ve Çin'e seyahat ediyorlardı.

Yeni dünyanın iktisadi başkenti olan Bağdat kurulduktan sonra, işletmelerini şehrin dış mahallesi Rahdan'da (Onların Arapça'daki diğer adı Rahdaniye'nin kaynağı) kurmuşlardı. Radhaniye/Rahdaniye'nin Hazarlar üzerindeki etkisi nihai idi. Herşeyden önce, buranın etkisiyle Hazarın siyasi düzeni Frank örneğine göre şekillendi. Kağanın rolü devletin karizmatik temsili ile sınırlandı ve bütün iktidar İranlı Varaz ailesinin (Türkçe, bwlç'n yazılan Barç, Barça'ân) vekilharçlık (beg, ikhşidh) ofisine nakledildi. Bunlar Rahdaniye'den Yahudiliğini kabul etmeye celp oldular (aş. bak). Kağaninkinden başka bir sülalenin vekilharçlık makamı, Türklere ait çifte krallık olarak yanlış yorumlanmıştır.

Hazar iktisadı bir para düzeni, geçiş ücretleri ve köle, bal ve balmumunun (Rus ve Sakalibe, yani Slavlardan), kunduz, samur ve öteki pöstekiler (çoğunlukla İdil Bulgarlarından) ve kumaşların (çoğunlukla Cürcan ve Bizans'tan) tekrar ihracına dayanıyordu. Kendi topraklarında ve deniz yollarında, özellikle başkentlerinde iyi çalışan bir gümrük (başınç) düzenleri vardı. Gümrük memurları hem gümrük vergilerini, hem de ticarete konan ondabir vergisini toplardı.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebelere

7. yy'da uluslararası Roma altın 'trimissis'inin (bir solidin üçte biri) ortalama ağırlığı 1,5'tan 1,3 grama indirildi. Bu ağırlık 3,9 gramlık Mısır altın miskaline benzediği için, miskal, Batı Avrupa'nın gümüş siliqua'sı ile aynı olan Afrika'nın 2.73 gramlık gümüş dirhemi için temel alındı. Afrika dirhemleri Doğu Avrupa'daki Hazar Dönemi istiflerinde, özellikle 787-833 yılları arası için bulunmuştur. Bunların Radhaniye tarafından getirildiği sanılıyor. İlk Ortaçağ paraları olarak bunlar, 1917'ye kadar yürürlükte kalan Doğu Avrupa ölçübilim sistemi için temel oldular. Hazarlar madeni para ile kürkçülerin cenneti olan İdil bölgesindeki derilerin birlikte bulunmasına dayanan ustaca bir biçim geliştirdiler. Bir sincap derisi (tîn) orada 2,73 gramlık 2,5 dirhem, yani 6,825 gram gümüş ediyordu. Hazar para hesabının bir birimi olan 'altın', 6 tîne, yani 40,95 grama veya 409,5 gram gelen bir Bağdat ratlinin, yani libresinin (1917'ye kadar Rus libresi olarak yürürlükte kalmıştır) onda birine eşitti. Hazarlar ülkelerinde Arap usulü kendi dirhemlerini basıyorlardı.

Şimdi şehirlerine dönelim. Bunların ortalama örneği İslami (İrani) Orta Asya'da bulunur. Orta Asya'nın Hellen şehirleri 4-5. yy'larda göçebelere büyük ölçüde tahrip edilmişti. Yeniden kentleşmenin başlaması gerekiyordu. Bunun ilk basamağı peykleriyle birlikte şarampollü 'rustak' ve daha sonra yuvarlak şehir idi.

Hazar Devleti'nin ilk başkenti Dağıstan'daki Sulak nehrinin yükseltilmiş boyları üzerinde bulunuyordu. Şehir açık ve kapalı 15 uydu yerleşim sistemini içeriyordu. Bunlardan birisi, oldukça iyi istihkamlı Verhneçiyurt yerleşimi (Kiev gibi) hakim bir şehir olarak ortaya çıkmıştı. Hazar'ın yeni başkentine gelince, 9-10. yy. Arap coğrafya yazıcılığının pek çok çağdaş tarifi ve bunların yazarlarının başkentin Atıl (İdil) nehri deltasına yakın bir yerde bulunduğu konlarında hemfikir olmalarına rağmen, bugüne kadar arkeologlar şehirden bir iz bulamamışlardır. Yazılı kaynaklara göre şehrin iki özelliği vardı: Hem bir ikiz kent, hem de İran misali yuvarlak kent idi. Surlarla çevrili ikizlerin ayrı işlevleri vardı (Büyük Novgorod gibi). Hazarcada Sarıkçin ve Arapçada el-Beyza (ikisi de beyaz) denilen batıdaki şehir dini ve siyasi merkez idi. Doğudaki ticari mahalle devletin ismiyle, Farsçada Hazaran (Hazarlar) veya Hazarların İranlı ortakları Kwalislerin ismiyle biliniyordu (Eski Rusçada Khvalisy, Eski Vikinkçede Calthen, Hazarcada Khwalin balık'tan Khamlik). Arap yazar Mukaddesi (985-987 civarı), yeni Hazar başkentinin Hazar ikiz kenti Cürcan'dan sonra inşa edildiğini açıkça ifade eder.

Filistin, Irak ve İstanbul'daki çağdaş Yahudilik merkezleri Hazarların dönmesini kayda almayı başaramadılar. Bunun iki sebebi vardı. Öncelikle bunu din adamları (rabbiler) değil, uluslararası tüccarlar başarmıştı. İkinci olarak bu, safha safha etkisini gösterdi. Vekilharç, Yahudiliği önce özel (730-731 civarı), sonra da resmi olarak (799-809) kucakladı. Ancak 830-840 civarında kağanı Yahudiliğe döndürebildi. Bu hareket kağanı Tengri dininin temsilcisi olarak sahip olduğu karizmadan mahrum bıraktı. Şimdi vekilharç, devletteki bütün iktidarı kullanma konumuna geldi. Sonuçta, kağanlık erkinin iktidarını ihya etmek isteyen Kabarlar isyan etti. Fakat vekilharç bu hareketi bastırmayı başardı. Benim araştırmalarıma göre, kağan Orta İdil'deki Rus tüccarlarına sığındı ve orada Rus Kağanlığı'nı başlattı (839 civarı). Bundan sonra, Rus hakimi Svyatoslav 965'te şehirlerini tahrip edinceye ve bu ilginç devlete son verinceye kadarki süre için Hazarlar hakkında bir şey bilmiyoruz.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Din sözkonusu olduğunda Hazarlar müsamahalı idi. 10. yy'ın ilk yarısından Arap yazarlar Mesudi ve İstahri, başkent nüfusunun aşağıdaki oranlara göre, her biri kendi hakimine sahip dört değişik dini topluluktan oluştuğunu yazarlar: Yedide ikisi Yahudi, yedide ikisi Hıristiyan, yedide ikisi Müslüman ve yedide biri pagan. 787'deki İznik 7. Ekümenik Konsülü, Hazar Devleti'nde yeri Ortodoks piskoposluğu içine alacak bir başpiskoposluk olarak Got mitropolitliğinin kurulmasını önermiştir.

Hazar hükümetinin 12 bin kişilik bir kalıcı ordusu vardı. Askere alınanlar İslam kökenli Doğu İranlılar (Arsiye) idi. Bunların komutanı vezir seviyesinde idi.

Günümüze hiçbir Hazar metni ulaşmamıştır. Sadece 930 civarında (hâlâ Hazar yönetiminde iken) Kiev'de yazılan bir belge korunmuştur. Bu, şimdi İlgiltire'de Cambridge'te tutulan Kahire Geniza belgeleri arasında bulunmuştur. İbranice yazılan bu belgede Göktürk alfabesinde Hun-Bulgar dilinde bir mühür bulunmaktadır.

Kıpçaklar

Kıpçak isminin en erken bahsi Uygur Kağanı İl-itmiş'in (747-759) oyma (runik) yazıtlarında bulunurken, Kıpçak kabile birliğinin oluşumu 12. yy. başlarına kadar süren uzun bir süreçtir. Kıpçakların kökeni ve milliyeti konularında son zamanlarda pek çok bilgin çalıştı ama birçok soru halen cevapsız beklemektedir. Bunlardan birisi açıktır: Kıpçaklar, başta Çin'de olmak üzere, iktidarlara yeni ve güçlü hanedanların gelişi ile tetiklenen kavimler göçü gibi, çok sayıda zincirleme tepkinin etkisiyle batıya göçe başlamışlardır. 11-13 yy'ın Kıpçak birliği "Türk, Moğol ve muhtemelen İrani unsurlar içeren çok tabakalı bir budun-dil (ethno-linguistic) yapı göstermekteydi" (P. B. Golden).

Birliğin toprakları uçsuz bucaksızdı: Batıda Tuna'dan doğuda Çin sınırlarına ve güneyde Müslüman orta Asya'ya uzanmaktaydı. Kıpçakların iki bağımsız kanadı vardı. Bunların arasındaki sınır İdil boyunca uzanıyordu. Doğu kanadı ilk olarak Kimek adıyla ortaya çıkmıştır; Moğol istilasından (1222) sonra ise Kanglı diye yeniden adlandırılmıştır. İslami kaynaklar batı kanadına 'Deşt-i Kıpçak' (Kıpçakların Bozkırı) derlerdi. Rus kaynakları onlara Polovcı, Bizans yazarları Kuman ve Macarlar ise Kun derlerdi.

Kıpçaklar Rusya'da ilk kez 1055'te, önderleri Boluş (Türkçe 'yardım edici'), Kiev Knezi Vsevolod Jaroslaviç ile bir anlaşma yaptığı zaman göründüler. Bir diğer Kıpçak önder Sokal (Sakal) Kiev'in aynı knezine karşı ilk seferi yönetti ve onu yendikten sonra bozkıra geri döndü (1061).

Ancak kısa bir süre içinde bozkırda büyük bir değişiklik oldu. Ön-Moğol Kaylar eski Peçenek bölgesine girdiler, Kıpçakların merkezlerini aldılar ve bozkıra kendileri hükmetmeye başladılar. Bunlar Rus üçlüsü (İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod Yaroslaviçler) ile hemen çatışmaya girdiler. Çıkan çatışma Rus ordusunun Alta nehri kıyısında mahvolması ve Kiev'de bir devrim ile sonuçlandı (1068). 1107'de Rus hanedanının iki kolu Monomakhlar ve Olgoviçler, Kıpçak yönetici oymağı Ayepalardan (-Q-ay-opa: oba) kız aldılar.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Orta Asya'daki olaylar Kıpçak bozkırını etkilemeye devam etti. 1090'larda Ön-Moğol Ölberli oymağı Mançurya'nın Jehol eyaletinden ayrıldı. Kısa bir süre içinde bu oymak Aral gölünün kuzeyindeki bozkır yerleşimlerini ele geçirdi; 1100'de Donets havzasında belirdiler. 1116-1117 civarında istikrar sağlandı. Ölberli ve Kay oymakları ikili yönetim temelinde iktidarı aralarında paylaştılar. Burada Ölberli oymağının başkanı üst yönetici olurken, Kayların önderi onun naibi oluyordu.

Rus vakayinameleri iki ana Kıpçak topluluğuna işaret eder: Vahşiler (dikye) ve diğerleri. Bunlar için ben irticalen 'vahşi olmayan Kıpçaklar' terimini uydurdum. Bunlar Rurik'in Rusları ile nispeten iyi ilişkiler içinde idi. Yani Kiev tahtındaki bir knez değişikliğinden veya Kıpçaklarla düşmanlığa son verilmesinden sonra, bunlar Rus (yani Kiev) ve Pereyaslav topraklarının knezleri, ilke olarak Monomakh ve Olgoviç kollarının temsilcileri ile bir konferans düzenlerlerdi. Kıpçaklar iki kanada ayrılıyordu: Güney ve sol (doğu). Kıpçaklar doğu eğilimli olduğu için ikincisi daha itibarlı idi. Güney kolu daha üst dereceli oymak topluluğu olan İtoğlu ve Urusoba'yı (Urusoviçi) da içine alıyordu. Birincisi Bug nehrinin güneyinde gezinirdi. Kışlakları bu nehrin orta, yaylaları ise aşağı boyları idi. Urus Oba kışlaklarını Özü çayırlarında, yazlarını ise Moloçna nehri boylarında geçirirdi.

Sol kanat boyları içinde daha yüksek derecede olanı Burcoğlu (Burceviçi) idi. Bunlar aynı zamanda 'vahşi olmayan Kıpçaklar' arasında en üst derecede idiler. Yazları Orel nehri kıyısındaki Kara Orman'da yaşarlardı; kışlakları ise Yukarı Donets'te bulunuyordu. Düşük derecedeki topluluk Ulaşoğlu (Ulaşeviçi) karargahını Samara nehri boyundaki Kara Orman'da kurmuştu.

Kiev vakayinameleri güney kanat Kıpçaklarına 'Rus Kıpçakları' (1169), 'Korsun Kıpçakları' (1109; anlaşmanın imzalandığı şehre izafeten) veya 'Lukomorskie Kıpçakları' (1193; Karadeniz düzlüklerinin sakinleri manasında) derler. Sol kola, toprakları Pereyaslav Rus Knezliği ile sınırdaki olduğu için Pereyaslav Kıpçakları denir (1169).

'Vahşi Kıpçak' ismi Kiev vakayinamelerinde ilk kez 1146'da belirir ve ondan sonra 11 defa geçer: 1149, 1159, 1172, 1195 ve 1196. 'Vahşi Kıpçaklar' her kanatta ikişerden dört boy topluluğundan oluşuyordu. Göçerlik yurtlarını ancak dolaylı işaretlerden anlayabiliyoruz. Terter Oba ve Jete Oba (Jetebiçi) Donets nehri, Kırım ve Kafkasya ile ilgiliydi. Toks Oba (Toksebiçi) ve Ko (t) I Oba (Kolobiçi) muhtemelen Aşağı İdil düzlüklerinde yerleşmişti. Halıçlı M.S. tislav Udalyı'nın kayınbabası Kotyan'ın (Köten) ait olduğu Terter Oba ile Toks Oba arasında rekabet olduğuna dair deliller vardır. Rekabeti Arap tarihçi Nüveyri (ölümü 1333) anlatır. Kiev Knezi 2. Svyatopolk'un kayınbabası Tugota (r) kan, 1095 yılında onun tarafından Kiev yakınındaki Berestovo'da bulunan knezlik ikametgahında gömülmüştür. 16. yy'da Svıralı (Bila Tserkva yöresi) knez ailesi Polovci-Rojnovskiler kendilerinin Tugota (r) kan soyundan olduklarını söylüyorlardı. Buna, Rurik'in Kiev Devleti'nin çöküşünden sonra kalan tek asil sülalenin bunlar olduğu eklenebilir.

'Vahşi olmayan Kıpçaklar'la Rus sülaleleri arasındaki ilişkiler dostane idi. Ruriklerin sol kanat sülaleleri de Kıpçak askeri yardımından faydalanıyordu. Bu, Kiev Knez'liğinin orada yerleşen

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Karakalpaklardan kurduğu kalıcı ordusunu dengeliyordu. Bu yüzden ilk Kıpçak saldırısına uğrayan da Kiev Knezliği idi. Kıpçaklar, Karakalpaklarla, evlilik ilişkilerine girmeye başladıkları 12. yy. ortalarına kadar onlara karşı da acımasız idiler. Kıpçaklar ve Rus knezleri arasında sürekli özel savaşlar ve karşılaşmalar olabilirdi ama bunlar birbirlerini bir diğerine bağlı görüyordu. Kıpçaklar hiçbir zaman, örneğin Pereyaslav toprağı gibi, Rus knezliklerinin sınır arazilerinin bir kısmını bile işgal etmeyi düşünmediler. Rus bölgelerinin içlerine daldılar ise de bunu Ruriklerden birine karşı diğerinin müttefiki oldukları için yapmışlardır. 1222'de gelen Moğollar onları (tıpkı Alan ve Kıpçaklar için çabaladıkları gibi) ayırmaya çalıştıklarında başarılı olamadılar. Bağlar, savaşı paralı askerlere ve ölüme tercih edecek kadar güçlü idi. 12. yy'da Kıpçaklarla Ruslar arasında evlilikler oldukça yaygın idi. Birçok Rus knezi Kıpçak annelerin çocuğı ve Kıpçak önder de Rus annelerin çocuğı idi. Kıpçak folkloru Ruslarca da paylaşıldı ve sonuçta belli güzel Kıpçak halk hikayeleri 12-13. yy. Kiev ve Galiçya vakayinamelerinde yaşadı. Kıpçak önder Otrok, onun görevlisi Or ve bozkır otu yevşan hakkındaki ilginç hikayeden bahsetmek yeterlidir. En büyük Rus edebi çalışması Igor Destanı'nın konusu da Kıpçaklardır.

Kıpçak birliğı oldukça gevşek idi ve hiç merkezileşemedi. Üç ana siyasi ve iktisadi merkezleri, bugünkü Harkov'un yakınındaki Sivers'kiy Donets havzasında idi. Başkentleri Şarukan (aynı zamanda Çeşuev denir) ve ikinci sınıf merkezleri doğudaki Balin ve batıdaki Sugrov orada idi. 11-12. yy'larda Orta Avrupa ve Balkan ülkelerini Kiev üzerinden Kıpçaklara bağlayan Zalozniy yolunun terminal noktası da burası idi. 12. yy'ın 50 ve 60'lı yıllarında Kıpçaklar Tuna bölgesi ve daha sonra Bizans hakimiyetindeki Bulgaristan ile daha fazla ilgilenmeye başladıklarında, Ruriklerin mali dayanakları tehdit altına girmişti. Bu durum, çoğunlukla üç ana Rus ticaret yolu Zalozniy, Solyaniy ve Rum'u (1168, 1170) koruma amacıyla 1160, 1167, 1168, 1170, 1180, 1184 ve 1185'te bir dizi Kıpçak karşıtı sefere sebep oldu. Ayrıca, Kıpçak iktisadında Kırım, özellikle Suroj (Sudak, Sugdaia), Azov (Azak) ve Saksin (İdil'in ağzında) gibi yarımadanın çok önemli noktaları önemli rol oynamıştır.

Kıpçak dili ticarete geçer dil haline geldi. Ermeni tüccarlar ve Kıpçaklar arasındaki bağlantının bir kalıntısı, 16-17 yy'da Ermeni alfabesiyle yazdıkları Kıpçak dilini kilise ve belediye işlerinde bile kullanmaya devam eden Ukrayna Ermenilerinin Türkleşmesi olmuştur. Kamyanets-Podil'skiy'dan çağdaş mahkeme belgeleri bunun gösterir. 12. yy. ortalarında bir yerde bir kısım Kıpçak, Yahudi tüccarlardan Museviliğın Karay biçimini kabul etti. Bunlar son zamanlara kadar İbrani harflerle yazılan Kıpçak dilini kullanan Karaylardır (Karaim). 13. yy'ın 40 ve 50'lerinde bunların bir kısmı Galiçya kralları Danilo ve Lev tarafından Halıç ve Kukuziv'de (L'viv) yerleştirildiler, bir diğer topluluk Litvanya prensi Vitovt'a katıldı ve 14. yy. sonu ile 15. yy. başları civarında Luck ve Troki'deki ikametlerde yerleştirildiler.

Türk-Moğol kurt inancıyla tek-Tanrılı Gök-Tanrı dini, yönetici göçebe Kıpçak tabakasının dini idi. Maniciliğın (Kıpçak önder Bonyak'ın isminde görülür: Mani-ax, 'mani'nin izeyicisi), Hıristiyanlığın Nesturi kolunun ve de daha sonra aralarında baskın hale gelen İslam'ın Orta Asya biçiminin takipçileri vardı.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

Kıpçaklarda gömü geleneklerinde görüldüğü üzere bir doğu eğilimi vardı. Ölünen, haoma adlı içki için bir kap tutan (bir İran-Saka geleneği) taş heykelleri Ukrayna'da oldukça fazla miktarda bulunmuştur ve en tipik mezar taşıdır. Yerel halk bunları çoğunlukla 'kamyani babı' (taş bebek) diye adlandırır.

Kıpçaklar da bozkıra özgü dini müsamahayı sergilemişlerdir. Bu yüzden, örneğin Fransiskan misyonerler daha Moğollar zamanında (13. yy'ın ikinci yarısı, 14 yy. başlangıcı) Kırım-Azak denizi sınırında etkin idiler. Bunların eseri iki bölümden oluşan 'Codex Cumanicus'tur: İtalyan tüccarların kullanımı için derlenmiş bir Kıpçak Türkçesi-Latince-Farsça konuşma sözlüğü ve Kıpçakların kullanımı için Alman misyonerlerce yazılmış Hıristiyan ayin malzemeleri. Maalesef, Moğol öncesi dönemden Kıpçak metinler bilinmemektedir.

1222-1240 arasında Moğollar Doğu Avrupa'yı işgal etti ve Rus ve Kıpçak devletlerinin ikisine de son verdiler.

13. yy'ın 40'lı yıllarında Kıpçakların bir kısmı Moğollardan kaçarak, Terter Obalı Kotyan (Köten) önderliğinde Macaristan'a gelip yerleşti. Başlangıçtaki zorluklardan sonra bunlara özerklik verildi ve sonradan Macarlar arasında eridiler. 12. yy'ın 50'li yıllarında Kıpçaklar Bulgaristan'a tekrar yerleşmeye başlamışlardı. Burada, üç Kıpçak hanedanı olan Asenler (1185-1280), Terter Obalılar (1280-1323) ve Şişmanlar (1323-1396) ikinci Bulgar Krallığı'nın kurulmasıyla sonuçlanan Bizans'a karşı Ulah-Bulgar ayaklanmasını yönettiler.

Kıpçak Devleti'nin bütünleyici bir parçası olarak eski Bosporus ve sonraki Kuban Büyük Bulgar Krallığı'nın toprakları, profesyonel manada köle ihraç etmek için esas alanlardı. Satın alınmış köle için Müslüman terimi 'Memlûk' idi. Mısır ve Suriye'nin yöneticileri Eyyubiler, 12. yy'da Kıpçak bölgesinden köle ithal etmeye başladılar. 1250'ye gelindiğinde Mısır ve Suriye'nin Memlûkleri iktidarı kendi ellerine aldılar ve 1517'deki Osmanlı fethine kadar burayı bağımsız olarak yönettiler.

E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, Oxford, 1948; Otto J. Maenchen-Helfen, The World of the Huns, Univ. Of California Press, 1973; Omeljan Pritsak, "The Hunnic Language of the Attila Clan", Harvard Ukrainian Studies, C. 6, no. 4, Cambridge, Mass. 1982 (19834), ss. 428-476.

Walter Pohl, Die Avaren, Munich, 1988; Samuel Szadeczky Kardoss, 'The Avars', in Denis Sinor (ed.), The Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge, 1990, ss. 206 - 228; Omeljan Pritsak, "The Slavs and the Avars", Settimana di studio del centro Italiano di studi sull'alto Medioevo, XXX, C. 7, Spoleto, 1983, ss. 353-435.

Veselin Beçevliev, Párvo-Bılgarite, Sofia, 1981; Omeljan Pritsak, Die Bulgarische Fürstenliste, Wiesbaden, 1955; Mustafa Köymen, "Der Hsiung-nu Stamm der Tu-ku", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 3, bölüm I, Ankara, 1944, ss. 60-80.

Omeljan Pritsak, The Origin of Rus, C. 1, Harvard, 1981, ss. 56-73.

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri

István Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged, 1990; Farid S. Khakimzianov, *Èpigrafi2eskie pamiatniki Voliskoj Bulgarii i ikh yazık*, Moskva, 1987; Önbulgarlarla ilgili bir çalışma olarak Edward Tryjarski, "Protobulgars"; K. Dabrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, Edward Tryjarski, *Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wroclaw-Warsawa, 1975, ss. 147-376.

Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937; Julius Nemeth, "Zur kenntnis der Petchenegen", *Körösi Csoma Archivum*, C. 1, Budapest, 1921-1925, ss. 219-225; Karl Heinrich Menges, "Etymological notes on some Pă2änäk names", *Byzantion*, C. 17 (1944-1945), ss. 256-280; Edward Tryjarski, "Pieczyngowie", in K. Dabrowski, Teresa Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wroclaw-Warsawa, 1977, ss. 479-625; Omeljan Pritsak, *The Pe2enegs*, Lisse (Holland), 1976; Svetlana A. Pletneva, "Pe2enegi, torki i polocy v juınorusskix stepjax", *Materialy i issledovanija po arxeologii S. S. S. R.*, no. 62, Moscow-Leningrad, 1958, ss. 151-226.

Teresa Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Klobuci*, Warsaw, 1985; Peter B. Golden, "The 1erni Klobouci", *Symbolae Turcologicae*, C. 6, Uppsala, 1996, ss. 97-107; Omeljan Pritsak, "An Eleventh Century Turkic Bilingiual (Turko-Slavic) Graffiti from the St. Sophia Cathedral in Kiev", *Harvard Ukrainian Studies*, C. 6, 1982, ss. 152-166 (Rusça çevirisi A. N. Kononov tarafından yapılmıştır: *Voprosy Yazıkoznaniya*, Moskva, 1988, no. 2, ss. 49-61).

Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954; Svetlana A. Platneva, *Xazary*, 2. Baskı, Moskva, 1986; Peter B. Golden, *Khazar Studies*, C. 1-2, Budapest, 1980; Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism", *Harvard Ukrainian Studies*, C. 2, Cambridge, Mass., 1978, ss. 261-281 ('Studies in Medieval Eurasian History'de-london, 1981, no. XI, yeniden basılmıştır); Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca, New York, 1982; Anatolij s. Novosel'cev, *Xazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, Moskva, 1990.

S. M. Axinjanov, *Kyp/aki v istorii srednevekovogo Kazaxstana*, Alma-Ata, 1989; iPeter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden, 1992, ss. 270-283; Peter B. Golden, "The Polovci Dikii", *Harvard Ukrainian Studies*, C. 3-4, Cambridge, Mass., 1979-1980, ss. 296-309; Omeljan Pritsak, "The Polovcians and the Rus" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, C. 2, Wiesbaden, 1982, ss. 321-380; Omeljan Pritsak, "Non-Wild Polovcians", *To Honor Roman Jacobson*, C. 2, The Hague, 1967, ss. 1615-1623 Tekrar baskısı: Om. Pritsak, *Studies in Medieval Eurasian History*, London, 1981, no. XIII).